

МОНОПОЛІСТИЧНІ СТРУКТУРИ В СИСТЕМІ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

У статті розроблена класифікація монополістичних структур за рядом ознак та розглянуто основні причини монополістичної поведінки суб'єктів господарювання. Досліджена якісна оцінка змісту категорії монополії, її позитивний і негативний вплив на рівнях національної економіки, суб'єктів підприємницької діяльності, а також кінцевих споживачів.

In this paper the classification of monopolistic structures in a number of symptoms and the root causes of monopolistic behavior of economic entities. Qualitative assessment of the content categories of monopoly, its positive and negative effects on the levels of the national economy, entrepreneurs, and consumers.

Ключові слова: монополістична діяльність, монополістичні структури, монополія, конкуренція, монополістичний ринок, конкурентоспроможність, промислова політика, конкурентна політика.

Key words: monopolistic activity, monopolistic structures, monopoly, competition, monopoly market, competitiveness, industrial policy, competition policy.

ВСТУП

Монополістична діяльність як економічна категорія характеризується двома основними формами: зловживанням господарюючим суб'єктом домінуючим становищем на ринку та злагодженими діями, спрямованими на обмеження конкуренції. Ця обставина зумовлює, в першу чергу, необхідність виділення регламентації умов функціонування

природних монополій в особливу сферу державного регулювання. Це положення зумовлене офіційним визнанням низки ринкових ситуацій, існування яких є неминучим і економічно вигідним як для держави, так і для населення.

Таким чином, фундаментальне трансформація природи конкуренції є важливим фактором у питаннях інтерпретації наслідків чинних інституційних норм попередження і припинення монополістичної діяльності та недобросовісної конкуренції на товарних ринках здатних перешкоджати зростанню національної економіки. Реорганізація природних вітчизняних монополій у цьому контексті повинна розглядатися крізь призму взаємодоповнення промислової і антимонопольної політики, а також їх вдосконалення.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Серед основних економічних категорій, що формують як загальнотеоретичні фундаментальні поняття, так і головні напрями прикладної регулюючої діяльності, важко назвати більш значимі категорії, ніж монополія і конкуренція. Зазвичай вивчення цих понять передбачає таку послідовність: виходячи з визначення поняття конкуренції та ефективності функціонування тих чи інших конкурентних ринків, складається модель монополії і методи досягнення та утримання монопольного становища лідерів ринку. Визначаючи такий причинно-наслідковий зв'язок незаперечним в якості вихідної бази вивчення основних теоретичних положень, ми розглядаємо інший підхід: на базі вивчення існуючого положення монополістичних структур у системі ринкових відносин визначити переваги та недоліки функціонування монополістичних структур та шляхи досягнення оптимального на даному етапі розвитку рівня конкурентних відносин. Це зумовлено ще й тим, що під монополією зазвичай розуміють тип структури ринку, а під конкуренцією — її форми.

РЕЗУЛЬТАТИ

Монополія являє собою тип структури ринку, який характеризується присутністю на ринку єдиного виробника, що продає свою продукцію безлічі дрібних покупців, що діють незалежно один від одного; відсутністю товарів-замінників продукту монополіста, а також настільки суттєвими бар'єрами входу, що вхід нових фірм на ринок не

Таблиця 1. Класифікація монополістичних структур

Критерії	Типологія монополій
За характером руйнівних сил	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Природна монополія</i>; її існування обумовлене економічно доцільною ринковою ситуацією, при якій задоволення попиту на певному продуктовому ринку ефективніше за відсутності конкуренції в силу технологічних чи інших особливостей. 2. <i>Продуктова монополія</i>; вона є результатом впровадження досягнень науково-технічного прогресу, розробки і створення нового продукту або послуги, результатом використання технологічних інновацій, врахування динаміки ринкової кон'юнктури, широкого застосування системи сервісного обслуговування та створення ефективних і сприятливих режимів споживання. 3. <i>Протекціоністська монополія</i>, виникнення якої пов'язано з активною державною політикою, спрямованою на сприяння окремим суб'єктам ринку, що повністю запобігає виникненню конкурентів, або створює для цього суттєві адміністративні бар'єри.
За формою власності	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Приватна монополія</i>; випливає з підприємницьких інтересів інтересів господарюючих суб'єктів, які володіють правами приватної власності та механізмами захисту цих прав; пов'язана з досягненням конкурентних переваг та зміцненням монопольного становища на ринку, підвищенням ефективності функціонування. 2. <i>Державна монополія</i>; знаходиться під контролем органів влади, наділених повноваженнями державного регулювання, які захищають інтереси суспільства і споживачів. Зазвичай контролю і регулювання схильні ціни і якість продукції та послуг, обсяги виробництва, експортно-імпорتنі тарифи, квоти експорту-імпорту.
За територіальною ознакою	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Національна монополія</i>; здійснює свою діяльність у межах держави, домінує на федеральних ринках. 2. <i>Регіональна монополія</i>; діє в межах одного або кількох адміністративно-територіальних утворень; є великим агентом регіонального ринку, який впливає на сферу виробництва і процес обігу товару в регіоні. 3. <i>Локальна монополія</i>; існує в межах району, міста та інших територіальних утворень. У більшості випадків до локальних монополій належать суб'єкти, що функціонують на ринках послуг, так як ці ринки досить закриті.
За характером виникнення	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Організаційна монополія</i>; виникає шляхом угод між господарюючими суб'єктами і приймає форму картелів, синдикатів, конгломератів, вертикально інтегрованих систем; не є юридично оформленою (що значно ускладнює її державне регулювання), однак в узгодженому поведінці формально і юридично незалежних суб'єктів ринку присутня єдина ринкова стратегія поведінки. 2. <i>Технологічна монополія</i>; можлива при унікальності продукту, технології виробництва або при обмеженості попиту. Тривалість існування таких монополій залежить від досягнень науково-технічного прогресу, технологічних нововведень, потреб ринку і появи товару-замінника. 3. <i>Економічна монополія</i>; є результатом угод злиття і поглинання. Прагнення компаній до досягнення ефекту масштабу та синергетичного ефекту, що дозволяють забезпечити конкурентні переваги на ринку, активізує процеси концентрації ринкової влади через об'єднання економічних активів.

Таблиця 2. Якісна оцінка категорії монополії

Об'єкт	Переваги	Недоліки
Національна економіка	<ol style="list-style-type: none"> 1. Прогнозованість ринку, обмеженість банкрутства фірм. 2. Можливість держави здійснювати контроль та регулювання діяльності підприємства (галузі). 3. Велика керованість державних відносин з одним великим підприємством, ніж з великим числом фірм, що конкурують на ринку. 4. Можливість перекидання частини державних витрат на підприємство-монополіста на взаємовигідних умовах. 5. Інформаційна прозорість, прогнозованість та керованість ринку. 6. Участь підприємств у заходах соціального і благодійного характеру, зв'язки з громадськістю для створення сприятливого іміджу. 7. Висока заробітна плата, соціальні гарантії та створення належних умов праці для численного персоналу компанії. 8. Економічні, технологічні і організаційні умови для реалізації інноваційних технологій. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Можливість зрощування монополії з державою. 2. Посилення диференціації доходів, що веде до соціально-політичних конфліктів. 3. Стримувальний вплив бар'єрів входу. 4. Прагнення до підвищення цін, стимулюючий імпорт і погіршується умови для вітчизняного бізнесу. 5. Перевищення монопольного ціною граничних витрат, що веде до постійного нерегульованим зростання цін. 6. Високі монопольні прибутки, що проковують не-ефективний розподіл ресурсів суспільства всіх видів. 7. Слабке стимулювання НТП, інновацій, розвитку економіки, за винятком випадків державної підтримки. 8. Використання повільно мінливих стандартною технологією. 9. Виробництво не всієї необхідної суспільству продукції, що скорочує можливість вибору в цілому. 10. Формування ринку (відповідно, і попиту) компанією-монополістом, що веде до неефективного співвідношення попиту і виробництва.
Підприємство-монополіст – суб'єкт ринку	<ol style="list-style-type: none"> 1. Безпека ведення бізнесу, стабільне положення фірми на ринку, відсутність можливості банкрутства. 2. Можливість встановлення монопольно високих (низьких) цін. 3. Виключне право розпорядження ресурсами. 4. Отримання надприбутку навіть у довгостроковому періоді внаслідок бар'єрів для вступу в галузь. 5. Додаткові прибутки внаслідок перевищення середні виробничих витрат (цінова дискримінація). 6. Можливість тиску на споживачів, контрагентів, суспільство в цілому. 7. Можливість здійснення монополістичної діяльності 8. Потенційна можливість акумуляції коштів на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відсутність постійного тиску конкурентів і захищене становище на ринку, обмежують стимули для підвищення ефективності. 2. Високий рівень залежності від державного регулювання. 3. Можливість державного регулювання дій монополіста у сфері ціноутворення, якості продукції, корпоративної політики компанії. 4. Право держави визначати географічну сферу діяльності монополіста, що формує міжрегіональні бар'єри і знижує міжрегіональний товарообмін. 5. Обмежені альтернативи у виборі постачальників. 6. Високі управлінські витрати. 7. Відсутність стимулів до використання прогресивних технологій, слабка зацікавленість у НДДКР і НТП.
Споживач	<ol style="list-style-type: none"> 1. Стабільність положення фірми на ринку; дозволяє споживачеві залишатися постійним покупцем фірми. 2. Високий рівень довіри до великих компаній. 3. Прозорість поведінки компаній на ринку (відсутність можливості махінацій, обмеження недобросовісної конкуренції). 4. Обмежені витрати на просування продукції, скорочують сукупні витрати споживачів, пов'язані з рекламою і маркетингом. 5. Можливість досягнення більш низьких цін, які можуть бути встановлені за рахунок низьких витрат на одиницю продукції, а також впровадження нових технологій виробництва. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Слабке реагування цін на коливання потреб і попиту; змушує споживача доводитись миритися з монопольно високими цінами. 2. Обмеженість зворотного зв'язку, що справляє негативний вплив на асортименту і товарну політику підприємства. 3. Можливість створення тимчасового дефіциту та вилучення товару з обігу з метою підвищення ціни на нього. 4. Тенденція до скорочення асортименту продукції в порівнянні з конкурентною галуззю. 5. Обмеженість найбільш відповідних для споживача варіантів, що виробляє консерватизм потреб.

можливий. Передбачається, що метою монополіста виступає максимізація прибутку і що він діє, маючи в своєму розпорядженні необхідну інформацією про витрати та попит. Монополіст прагне функціонувати при такій комбінації ціни і випуску, яка зрівнює граничні витрати і граничну виручку. При рівноважній ціні монополіст забезпечує собі отримання надприбутків. На відміну від ситуації конкурентної фірми, де вхід на ринок вільний, бар'єри входу в умовах монополії настільки значні, що не допускають появи нових виробників. Таким чином, проникнення в галузь додаткових виробничих ресурсів неможливе, внаслідок чого монополіст буде продовжувати отримувати надприбутки і в тривалому періоді. У відповідності з теорією ринків при ідентичності умов витрат і попиту монополія призводить до більш високої ціни та більш низькому обсягом, ніж досконала конкуренція.

Конкуренція виступає як форма структури ринку, за якої кількість фірм, що діють на ринку, є показником його типу: досконала конкуренція (багато дрібних конкурентів), олігополія (декілька великих конкурентів). Крім того, якщо категорія монополії може існувати тільки як характеристика ринку в певний момент часу, то конкуренція існує і як процес, в ході якого фірми борються між собою за споживачів своєї продукції, тобто вона являє собою активне суперництво фірм за покупців з використанням зміни цін, стратегії диференціації продукту і т.д. З точки зору інтересів суспільства природа і ступінь конкуренції роблять сильний вплив на дієвість ринку, і тому їх необхідно враховувати при проведенні конкурентної політики.

У контексті нашого дослідження велику роль відіграє категорія монополістичної конкуренції — тип ринкової структури, що характеризується наступними особливостями: ринок складається з великої кількості незалежних фірм і покупців; продукти, пропоновані конкуруючими фірмами, відрізняються один від одного за однією або рядом властивостей (ці відмінності можуть мати як фізичну природу, включаючи функціональні особливості, а також можуть мати штучний характер і бути створені рекламою в процесі просування товару); має місце вільний вхід на ринок і вихід з нього (відсутні бар'єри входу, що утримують нові фірми від вступу на ринок, або перешкоджають фірмам, які покидають ринок).

Існують різні підходи до видової класифікації монополій [2; 3; 6], але, на нашу думку, найбільш характерні критерії, що дозволяють представити все різноманіття типологій монополій, в результаті дають наступну класифікацію: за характером рушійних сил, формі власності, територіальною ознакою і за характером виникнення (табл. 1).

На думку І.В. Князевої [3; 4], в сучасних умовах слід відзначити дві протилежні тенденції: розвиток активного конкурентного суперництва, а також зростання впливу на ринок монополістичного поведінки окремих груп фірм. Монополістичне поведінка посилюється внаслідок наступних причин:

- прискорення концентрації капіталу, злиттів і поглинань компаній;
  - посилення диференціації продуктів;
  - унікальність виробленого продукту або послуги;
  - зростання обмежень на використання ресурсів;
  - прискорення науково-технічного прогресу, підвищення витрат на науково-дослідні роботи у наукомістких галузях;
  - переваги реалізації конкурентних стратегій компаній, що поєднують умови функціонування ринку і грамотне управління компанією;
  - ускладнення галузевої структури виробництва, різкого підвищення ролі інфраструктури;
  - відкриття ринків окремих країн міжнародному капіталу, розширення ролі транснаціональних корпорацій;
  - швидкість росту ринку;
  - активізація горизонтальної і вертикальної інтеграції;
  - активна державна підтримка окремих суб'єктів ринку;
  - узгоджена поведінка на ринку незалежних суб'єктів.
- У сучасній економіці прагнення до часткової монополізації охопило практично всі сфери ринку. Однак у стратегічному плані, особливо при локалізованих ринках послуг, монополія призводить до застійних явищ, у тому числі до уповільнення науково-технічного прогресу, зниження ефектив-

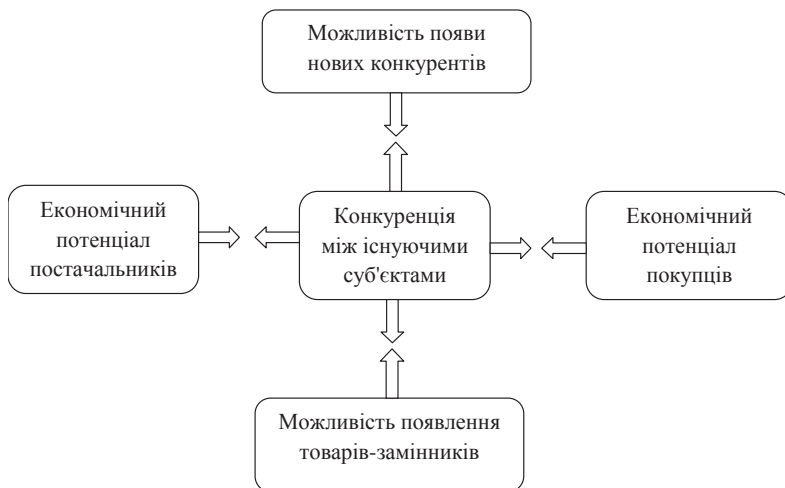

Рис. 1. Сили, що керують конкуренцією в галузі

ності виробництва і зниження добробуту споживачів.

Якісна оцінка змісту категорії монополії, її позитивний і негативний вплив на рівнях національної економіки, суб'єктів підприємницької діяльності, а також кінцевих споживачів наведені в табл. 2.

Розглядаючи неоднозначність монопольної ситуації, Р. Барр виходить з наступного твердження: "У реальності не буває монополії, яка не була б схильна певною мірою конкуренції, що виникає з тієї сфери, яку не покриває ця монополія" [2], відповідно до чого розглядає послідовно чотири ситуації:

- ситуація простої монополії, коли монополіст призначає лише одну ціну;
- ситуація дискримінаційної монополії, коли монополіст призначає кілька цін;
- ситуація моносонії (як один продавець може контролювати пропозицію товару, так і один покупець може контролювати попит на якийсь товар);
- ситуація двосторонньої монополії, коли єдиний монополіст продавець має справу з єдиним покупцем (моносонія).

М. Портер, досліджуючи теорію конкурентоспроможності, провідне місце відводить не стільки структурі ринку і рівню розвитку конкурентних відносин, скільки ступенем їх адаптації до технологічних змін. "Конкуренція — динамічний і розвивається. Традиційні теорії були, по суті, статичними, зосередженими на перевагах на основі факторів або ефекту масштабу. Проте в конкуренції немає рівноваги, і вона залежить від того, як ринок і суспільство сприяють досягнення науково-технічного прогресу" [5].

Стан конкуренції, за М. Портером, визначається п'ятьма основними силами, представленими на рис. 1. У сукупності ці сили визначають граничний потенціал прибутку галузі. У "абсолютно конкурентних" галузях, де прагнення всіма засобами домогтися вигідного положення не припиняється, проникнути в галузь нескладно.

Монополістичний ринок демонструє абсолютне переважання одноосібного виробника або продавця товару, який не має близьких замінників. Таке переважання надає підприємницькій фірмі, яка домоглася монопольного становища, виключне право розпорядження ресурсами, встановлення бар'єрів входу (виходу) на ринок і надання тиску на конкурентів, на споживачів і суспільство в цілому, а також можливість отримання надприбутків і сталого отримання прибутків взагалі. При відсутності конкурентного пресу фірми не прагнуть контролювати свої витрати, шукати резерви зростання і вдосконалення. У галузях, де конкуренція незалежно від рівня попиту неможлива або економічно неефективна, існують природні монополії, які володіють виключним правом на діяльність і, як правило, належать державі. Природні монополії є прикладом чистої монополії.

Монополістичні структури забезпечують домінуюче положення однієї або декількох фірм на ринку, що визначається їх значною питомою вагою в загальному обсязі комерційної реалізації товарів або послуг, що веде до формування певних ринкових відносин зі своєю інфраструктурою, спрямованої на усунення стихійності та диспропорцій в ринкових відносинах шляхом використання таких ринкових елементів, як ціна, витрати виробництва та обігу, прибуток, кредит, податки, грошовий обіг. Слід зауважити, що проведення реальної і конструктивної, а не політизованої лібералізації ринкових відносин здійснюється шляхом створення такої еко-

номічної ситуації на ринку, коли монополізація ринку стає не вигідною. Як показує світовий досвід [1], цьому сприяють такі заходи, як:

- скасування або зниження митних зборів й імпорتنних обмежень, що перешкоджають доступу на ринок іноземної конкуруючої продукції;
- поліпшення інвестиційного клімату для іноземних інвесторів;
- сприяння диверсифікації виробництва;
- підтримка малого бізнесу та венчурних фірм;
- надання сприяння фірмам у розробці та освоєнні нових технологій, що допомагають замінювати товари фірм-монополістів.

ВИСНОВКИ

Порівняльний аналіз теоретичних поглядів на економічну сутність монопольних ринків дозволяє зробити висновок, що в українській економіці переваги конкуренції більш обмежені і менш очевидні, ніж у країнах з розвинутою ринковою економікою. По-перше, гідності монополій в українській економіці багато в чому ототожнюються з перевагами великих стабільних виробництв, що забезпечують соціальний захист членів трудового колективу, випуск якісної, довговічної і недорогої продукції. По-друге, негативні прояви конкуренції у вітчизняній економіці багато в чому асоціюються із загальним зниженням рівня життя переважної більшості людей, відсутністю стратегічної програми соціально-економічного розвитку країни. Негативний фон конкуренції значною мірою є результатом нерівних умов для її здійснення або наявності міжрегіональних адміністративних бар'єрів. Державна позиція з проблем регулювання монополій в системі ринкових відносин знаходить своє втілення як в актах законодавчого характеру (Господарський кодексом України від 16 січня 2003 р. № 436-IV, Закон України "Про захист економічної конкуренції" від 11 січня 2001 р. № 2210-III, Закон України "Про захист від недобросовісної конкуренції" від 1 січня 1997 р. № 237/96-ВР та ін.), так і в документах, що мають практичний, конкретний характер. Останнє знаходить своє втілення у змісті промислової і конкурентної політики, дискусія про роль і місце яких останнім часом помітно активізувалися. Але в цілому слід визначити наступну роль промислової та конкурентної політики для держави:

- 1) промислова політика необхідна для прискорення темпів економічного зростання, у той час як конкурентна (антимонопольна) політика виконує в сучасній українській економіці деструктивну роль, створюючи додаткові обмеження;
  - 2) конкурентна політика потрібна для вирівнювання умов конкуренції та створення стимулів для інвестування, в той час як промислова політика, надаючи учасникам ринку додаткові переваги в порівняно з їх конкурентами, водночас позбавляє їх зацікавленості у підвищенні ефективності виробництва.
- Ці крайнощі ґрунтуються на уявленні про суперечливість промислової і конкурентної політики, в той час як більш актуальною є задача їх взаємодоповнюваності, одночасного застосування в сучасній Україні. Взаємодоповнюваність промислової та конкурентної політик виникає із загальної їхньої мети — забезпечення сталого економічного зростання та підвищення добробуту населення — а відмінності між ними полягає лише в засобах, які використовуються для прискорення темпів та підвищення стійкості.

Література:

1. Бараш М.Я., Венгер В.В. Щодо деяких аспектів запровадження антимонопольної політики в умовах кризових явищ в економіці США / В.В. Венгер, М.Я. Бараш // Вісник Антимонопольного комітету України: "Конкуренція". — 2010. — № 1 (36). — С. 51—57.
2. Барр Р. Политическая экономия: В 2-х томах. — Т.2. Пер. с фр. — М.: Международные отношения, 1994. — 752 с.
3. Князева І.В. Антимонопольна політика в Росії: навч. посібник для студентів ВНЗ / І.В. Князева. — М.: Омега-Л, 2006. — 526 с.
4. Князева І.В. Ключові аспекти і тенденції антимонопольного регулювання на сучасному етапі / І.В. Князева // Вісник Антимонопольного комітету України: "Конкуренція". — 2010. — № 4 (39). — С. 16—21.
5. Портер М. Международная конкуренция: Пер. с англ. / Под ред. и с предисловием В.Д. Щетинина. — М.: Междунар. отношения, 1993. — 896 с.
6. Тироль Ж. Рынки и рыночная власть: Теория организации промышленности / Переклад з англ. — СПб.: Экономическая школа, 1996. — 745 с.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2011 р.